

Н.Набиолла^{1*}, З.Н. Сейітжанов²

¹М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы, Қазақстан

^{1,2}ал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²asegizbayeva_84@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0002-9834-5503

ҚАЗАҚ ЭПИКАЛЫҚ ЖЫРЛАР МЕН ПРОЗАЛЫҚ ФОЛЬКЛОРДАҒЫ ЖАЛМАУЫЗ КЕМПІР, МЫСТАН КЕМПІР ОБРАЗДАРЫ

Аңдатпа. Мақалада қазақ фольклорының эпикалық жырлар мен прозалық фольклорындағы демонологиялық кейіпкерлердің ішіндегі жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдары кездесетін көне, классикалық, тарихи эпостар мен ертегілік проза мәтіндері талдауға өзек болды. Атап айтқанда «Құламерген, Жоямерген», «Мұңлық-Зарлық», «Дотан батыр», «Алпамыс» «Орақ батыр» жырлары мен «Ер Төстік», «Құланайжарқын», «Ханшеней», «Еркемайдар», «Алтын сақа», т.б. ертегілер мәтінінде кездесетін жалмауыз бен мыстан образына талдау жүргізілді. Жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарының шығуы негізіне, олардың бір-бірімен ұқсастығы мен айырмашылығы сараланып, ғылыми тұжырым жасалды. Бұған дейінгі отандық және шетелдік фольклортанушы ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, эпикалық жырлар мен ертегі мәтіні негізінде нақтылы мысалдар келтіріп, теориялық еңбектер негізінде, ғылыми сараптаулар жасалды. Жалмауыз бен мыстан кемпір образының бір уақытта пайда болмағанын, жалмауыз кемпір образының шығу төркіні арыда, ал мыстан кемпір образының пайда болуы онан кейінгі кезеңнің нәтижесі екені айқын көрсетілді. Жалмауыз образының түркі халықтарымен қатар, Алтай тілді басқа халықтардың да фольклорында кездесетіні туралы ғалымдардың зерттеуі назарға алынды. Осы негізде демонологиялық кейіпкерлер жүйесіндегі жалмауыз бен мыстан образы қазақ фольклорында да молынан ұшырасатыны мысалдар негізінде дәлелді көрсетілді.

Алғыс. Мақала ҚР Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің 2025-2026 жж. «Қазақстан әдебиеттану, фольклортану және өнертануы экожүйесінің цифрлық трансформациясы: пәнаралық зерттеулер» (BR27101897) ғылыми зерттеу жобасының қаржыландыруы негізінде жарияланды.

Кілт сөздер: фольклор, жалмауыз, мыстан, эпос, ертегі, мәтін, жанр.

N. Nabiolla^{1*}, Z.N. Seyitzhanov²

¹M.O. Auezov Institute of Literature and Art, Almaty, Kazakhstan

^{1,2}al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²asegizbayeva_84@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0002-9834-5503

IMAGES OF ZHALMAUYZ-KEMPIR AND MYSTAN-KEMPIR IN KAZAKH EPIC POEMS AND PROSE FOLKLORE

Abstract. This article presents a comprehensive analysis of the demonological characters Zhalmauyz Kempir and Mystan Kempir in Kazakh folklore, particularly in epic poetry and prose fairy tales. The study draws on a wide range of classical, archaic, and historically significant texts such as Kulamerger, Zhoiamerger, Munlyk-Zarlyk, Dotan Batyr, Alpamys, and Orak Batyr, as well as folktales including Er Tostik, Kulanayzharkyn,

Khanshentei, Erkemaidar, Altyn Saka, and others. Through close textual analysis, the paper explores the mythological origins, narrative functions, and symbolic meanings of these figures, shedding light on their transformation across genres and historical periods. Special attention is given to the comparative characteristics of both characters, their typological roles within the demonological character system, and their function in initiating heroic trials and mediating between the mundane and supernatural realms. Drawing on a broad body of scholarship from both Kazakhstani and international folklorists, the article incorporates interdisciplinary perspectives from mythology, literary theory, and cultural anthropology. The research demonstrates that Zhalmauyz Kempir represents a more ancient and pan-Altaic archetype, often associated with primordial fears and chthonic forces, whereas Mystan Kempir emerges in later folklore as a distinctly magical and socially disruptive figure. Ultimately, the study affirms the enduring presence and complexity of such demonological characters within the narrative ecology of Kazakh oral tradition, highlighting their cultural, psychological, and literary significance.

Acknowledgment. This article was published with the financial support of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, within the framework of the scientific project "Digital Transformation of the Ecosystem of Kazakh Literary Studies, Folklore, and Art Studies: Interdisciplinary Research" (BR27101897), for 2025–2026.

Keywords: folklore, zhalmauyz, mystan, epic, fairy tale, text, genre.

Н.Набиолла^{1*}, З.Н. Сейтжанов²

¹Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова, Алматы, Казахстан

^{1,2}Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

E-mail: ¹nasihat_83@mail.ru, ²asegizbayeva_84@mail.ru

ORCID: ¹0000-0001-9832-8028, ²0000-0002-9834-5503

ОБРАЗЫ ЖАЛМАУЫЗ-КЕМПИР И МЫСТАН-КЕМПИР В КАЗАХСКИХ ЭПОСАХ И ПРОЗАИЧЕСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Аннотация. Статья посвящена исследованию демонологических персонажей казахского фольклора, в частности образов Жалмауыз-кемпир и Мыстан-кемпир, функционирующих в эпических поэмах и прозаических сказках. В качестве материала анализа привлекаются тексты древних, классических и исторических эпосов («Куламерген, Жоямерген», «Мунлык-Зарлык», «Дотан батыр», «Алпамыс», «Орак батыр»), а также сказочные нарративы («Ер Тостик», «Куланайжаркин», «Ханшентей», «Еркемайдар», «Алтын сака» и др.). Особое внимание уделяется генезису указанных образов, их структурным и семантическим особенностям, а также типологическим сходствам и различиям. На основе сравнительного анализа эпических и сказочных текстов, а также с опорой на труды отечественных и зарубежных фольклористов формулируются выводы о том, что данные персонажи возникли не одновременно: образ Жалмауыз-кемпир имеет более архаичные истоки и восходит к общетюркской и в целом алтайской мифологической традиции, тогда как образ Мыстан-кемпир является результатом более поздних культурных трансформаций. Таким образом, демонологические персонажи женского типа в лице Жалмауыз-кемпир и Мыстан-кемпир занимают значимое место в системе образов казахского фольклора, отражая представления традиционного общества о хаотическом и враждебном человеку начале.

Благодарность. Статья подготовлена при финансовой поддержке Научного комитета Министерства науки и высшего образования РК в рамках научного проекта «Цифровая трансформация экосистемы казахстанского литературоведения, фольклористики и искусствоведения: междисциплинарные исследования» (BR27101897) на 2025–2026 гг.

Ключевые слова: фольклор, Жалмауыз-кемпир, Мыстан-кемпир, эпос, сказка, текст, жанр.

1. Кіріспе

Фольклор – халықтың рухани байлығының бастауы. Сан ғасырды көктей өтіп бізге жеткен құндылықтың бірі. Ол ерте туып, ауызша тараған рухани байлық. Тіпті әлем халықтарының мәдениеті мен әдебиеті фольклордан тамыр тартады десек те болады. Фольклор көне мәдениет және бабадан қалған құнарлы мұра.

Халқымыздың өмір тұрмысы талай заманды басынан өткеріп түрлі қоғамдық формацияларға орай өзгерістерге ұшырап отырды. Фольклор халқымыздың ұзақ өмір жолында сүтпен сіңіп, сүйекке біткен және ол халық болмысы, тұрмыс-тіршілігінен шығып сөз өнері ретінде танылған. Сондықтан ол ежелгі дәуірдегі адамзат мәдениеті мен дүние танымын бойына жинақтаған көп қырлы функциялы, синкретті руханият болып есептеледі.

Халық өзінің арман-идеясын жырлайды. Осыған орай халықтың үміт-аңсары (фольклордың түрлі жанрларында) өз кезіндегі мінез-құлық, іс-әрекеттерді қамтыған кейіпкерлер тұлғасын тудырады. Әрі оқиға осы кейіпкерлердің төңірегінде өрбиді. Осы ретте образдар жеке-жеке, жалаң көрінбейді. Бір-бірімен байланыста болады. Ондағы кейіпкерлер басты қаһарман мен оның серіктері және дұшпандары болып бөлінеді.

Фольклорлық бейнелердің ішінде мифологиялық кейіпкерлердің алатын орны ерекше. Түрлі жанрлардағы (ертегі мен эпикалық жырлар, миф, хикаялар) басты қаһармандарды анықтай отырып, оларды төмендегіше жіктеген: «Тотемдік кейіпкерлер, шамандық кейіпкерлер, демонологиялық кейіпкерлер, ілкі қаһармандар, трансформацияланған мифтік кейіпкерлер» (Қазақтың мифтік кейіпкерлері, 2016: 61).

Осы топтардың ішінде демонологиялық кейіпкерлердің өзі бір топ құрайды. Олар: Албасты, жезтырнақ, жалмауыз кемпір, мыстан кемпір, пері, жын, шайтан, дию. Бұл кейіпкерлердің кейбірі эпикалық жырлар мен аңыздық проза жанрларында (ертегілік проза мен ертегіден тыс проза) жиі ұшырайды. Атқаратын функциялары да түрлі болып келеді. Жалмауыз бен мыстан образы түркі тектес халықтардың біразында сақталған. Мәселен көршілес қырғыз халқының «Эртөштүк» пен «Жоодабершим» жырларындағы жалмауыз кемпір образын зерттеген ғалым зерттеулері соның дәлелі (Алимова, 2015: 7-14). Жалмауыз кемпір туралы мотивтер түркі-монғол халықтарының біразында бар. Атап айтқанда монғол, бурият, салар, сары ұйғыр, ұйғыр, татар, башқұрт, өзбек, қырғыз, ноғай халықтарының эпикалық жырлары мен эпостық мұраларында жиі ұшырасады. Біз бұл мақалада қазақ халқының эпостық мұралары мен ертегілерінде кездесетін кейіпкерлердің екеуіне (жалмауыз бен мыстан) тоқталуды мақсат еттік.

2. Материалдар мен әдістер

2.1 Зерттеу әдістері

Мақалада негізінен эпикалық жырлар мен ертегілік прозаның кейбір түрлерінде кездесетін демонологиялық кейіпкерлер қатарына жататын жалмауыз кемпір мен мыстан кемпірдің образына тоқталдық. Атап айтқанда көне эпостардан «Құламерген,

Жоямерген», «Мұңлық-Зарлық», «Дотан батыр», классикалық, қаһармандық эпостан «Алпамыс батыр», ал ертегілерден «Ер Төстік», «Ханштейн», «Еркемайдар», «Алтын сақа», «Құланайжарқын», т.б. қатарлы ертегі мәтіндерінде кездесетін жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарына талдау жасадық.

Мақалада түркі халықтарының жалмауыз бен мыстан кемпірді зерттеген зерттеу еңбектеріне де мән берілді. Зерттеуге өзек болған образдардың ұқсастықтары мен айырмашылықтарына назар аударылды. Жалмауыз кемпір мен оның аналогтары (Абыахы, Алып кемпір, Кан-Демчи) түркі-алтай халықтарының барлығында да хаостың, жамандықтың, тосқауылдың бейнесі. Жалпы, бұл образдар арқылы фольклор халықтың дүниетанымын, өмірлік философиясын, әйелге деген әлеуметтік көзқарасын, табиғатпен қарым-қатынасын көрсетеді. Сондықтан бұл кейіпкерді зерттеу тек әдеби аспектіде емес, мәдени-антропологиялық тұрғыда да маңызды. Сонымен ертегілер мен эпостарда кездесетін екі кейіпкер образына типологиялық тұрғыдан салыстырмалы талдау әдісі жүргізілді.

2.2 Материалдарға сипаттама

Бұған дейін қазақ фольклортануында жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образына байланысты зерттеу еңбектерден С.Қасқабасовтың «Қазақтың халық прозасы» еңбегіне (Қасқабасов, 1984), Р. Бердібаевтың «Қазақ эпосы» (Бердібаев, 1982), Б.Әзібаеваның «Қазақ эпосының сюжеттері» (Әзібаева, 2014), А. Тойшанұлының «Түркі-монғол мифтері» (Тойшанұлы, 2010), Г.Сағынадиннің «Түркі халықтары фольклорындағы аңыздық проза» (Сағынадин, 2018), С.Қондыбаевтың «Қазақ мифологиясына кіріспе» (Қондыбаев, 1999), Алимжан Инаяттың «Жалмауыз» (Инаят, 2010), «Бабалар сөзі» жүз томдығының мифтерге арналға 78 томы (Бабалар сөзі: Т.78., 2011), «Түркі халықтары фольклорындағы жалмауыз кемпір бейнесі» (Character of Zhalmauыз in the folklore of Turkic peoples) (Auesbaeva and others, 2016: 836-839) қатарлы ғалымдардың монографиялық зерттеулері мен ғылыми мақалалардағы мифологиялық кейіпкерлер жүйесіне шолу жасалды. Сондай-ақ осы зерттеулердегі кейбір ғылыми ой-тұжырымдар мақалада басшылыққа алынды. Халық прозасы мен эпикалық жырларды қарастырған ғалымдардың еңбектері негізінде ертегі мен эпоста кездесетін жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарына мән беріліп, мақалаға ғылыми дәйек ретінде пайдаланылды. Жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір образдарының ұқсастықтары мен айырмашылықтарына, жалмауыз бейнесінің тым арыда болса, ал мыстан кемпір образының кейін келе пайда болу ерекшеліктеріне назар аударылды.

3. Талқылау

Көне эпостардағы жалмауыз, мыстан кемпірлер басты кейіпкерлерге қарсы әрекет етеді. Олар өздерінің мақсаттарына түрлі амал-айла арқылы жетіп отырады. Демонологиялық кейіпкерлер тобына жататын образдың бірі – жалмауыз кемпір. «Дүниенің жамандықпен түбін тескен» үш жүз жасқа келген жалмауыз кемпірді былай сипаттайды:

Бір денеде малғұнның,
Жеті басын көріңдер.
Әр басында кемпірдің,
Жүз кісінің күші бар, –

деп сипаттайды «Құламерген, Жоямерген» жырында (Қазақтың көне эпосы, 2008: 216). Жалмауыз кемпір жамандықты ойлайтын нағыз тажал. Жеті басты жалмауыздың әр басында жүз кісінің күші болса, оны жеңу де оңай емес. Осы жалмауыз кемпір Құламергеннің әйелі Күләйімді азғырып, оның отбасын ойран етеді. Ол Құламергеннің әйелі Күләйімға былай дейді:

Бұлғар деген шаһарда,
Қасым атты патша бар...
Қырық уәзір қаста бар,
Алтын айдар баста бар.
Жеткізе алман ауызбен,

Есебі жоқ дүние-мал – дейді (Қазақтың көне эпосы, 2008: 204).

Ақылсыз әйел жалмауыз кемпірдің сөзіне ілесіп, отбасын тастап кетеді. Осыдан кейін жалмауыз кемпір «қаныңды, Құламерген ішермін деп» оның соңына түседі. Ең соңында Құламергеннің баласы Жоямерген анасының ақылымен маңдайындағы жалғыз көзінен атып өлтіреді.

Ал «Дотан батыр» эпосынан да осындай әрекетті көреміз. Адам иісін сезген жалмауыз ұйықтап жатқан балалардың қасына келеді. Дотаннан басқасының бәрін жұтып қояды. Тек Дотан ғана аман қалады. Дотанды тайымен бір жұтып, қайта құсады. Оны жалмауыз кемпір сөзбен алдап, төменшіктеп сөйлейді.

Шырағым сөз айтайын саған, – дейді,
Қызмет қып бересің бе маған, – дейді.
Жолдасыңның бәрін де мен тастайын,
Қызмет қылсаң болайын анаң, – дейді.

Оның келісімін алған соң, күш көрсетеді. Батыс жақта Шынтемір деген адамның Күнікей деген қызын балама әкеп берсең құтыласың, егер әкеп бермесең қайта жұтып қоямын дейді. Жалмауыз кемпір жеті жылдық ұзақ жолға Дотанды жұмсайды. Айлакер жалмауыз кемпірден сескенбеу мүмкін емес, оның қатігез, қулық-сұмдық әрекеттері мен ерен күш-қайратынан қорқады. Қазақ фольклорындағы жалмауыз кемпір бейнесі – мифтік-ертегілік кеңістіктегі қорқыныш пен зұлымдықтың бейнесі. Бұл образ тек қазақ емес, жалпы түркі және байырғы Алтай халықтарының ертегілік мұраларында кең тараған.

«Алпамыс батыр» эпосында мыстан кемпір түрлі амал-айласымен Алпамысты қолға түсіреді. Адамға қастандық жасайды. Оның сыртқы бейнесінің өзі сондай жексұрын. Жырда «сол кезде жасы үш жүзге жеткен, ыстық ішкен, суық тышқан, көрінгенмен ұрысқан қабағы қатып тырысқан, дамбады бұтына қатқан, өзін туғаннан құдай атқан, бір кез ширек бұты бар, адам таппас ойы бар, тізесіне шекпен жетпеген, басынан жаманшылық кетпеген, басы мүйіз, көті киіз бір мыстан кемпір

келеді» (Ақсауыт, Т.1., 1977: 200). Біздегі Алпамыс батыр жырындағы мыстанның түркі халықтары нұсқасындағы образы түрліше аталатыны да белгілі болып отыр (Елесбай, 2024: 159).

Ал «Ер Төстік» ертегісінде «тамағы қырылдап, өкпесі сырылдап, шашы жалпылдап, көзі жарқылдап, тістері сартылдап, қатты сасып, етегін басып төстікті қуа жөнеледі», – дейді (Ертегілер, Т.1., 1989: 14). Осы мысалдарда жалмауыздың кейіп-кеспірлері құбыжықты еске түсіреді.

Ертегілер мен эпостарда жеті басты айдаһар мен жеті басты жалмауыз образы кейде қатар ұшырасады. Айдаһар образы арнайы қарастырылғандықтан оған тоқталмаймыз (Aimukhambet and others, 2022: 192-204). Жалмауыз – ертегілерде жиі кездесетін негізгі бейненің бірі. «Аюдәу» ертегісінде баланың көзін құртуды ойлаған патша оны барса келмес, қиын жолға жұмсайды. «Айдан ай өтіп, күндерден күн өткенде жалмауызға жетеді. Айдалада қырық құлақты бір қазанда май қайнап жатады. Қасында аузында тісі жоқ, құйрығында қыртысы жоқ бір жалмауыз адамдарды қат-қабат көгендеп қойып, жаңағы қайнап жатқан майға бір-бірден таңдап әкеліп түсіріп, сүзіп алып жаңадан тамақтанайын деп алдына алып отырған үстіне кез болады» (Ертегілер, Т.1., 1989: 92). Бұған қарағанда жалмауыз адамды жейді, адаммен қоректенеді. «Жалмауыз кемпір – қазақ ертегілерінде жағымсыз бейне. Ол кейде жеті басты, қан соратын қорқынышты кейіпкер ретінде суреттеледі» (Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, Т.3., 2001: 496).

«Құламерген, Жоямерген» жырында Құламерген қанша мықты болғанымен жалмауыз кемпірден қорқады. Өйткені оның жеті басы бар. Әр басында жүз кісінің күші болғандықтан Құламерген одан жасырынып, қашады. Жалмауыз нағыз жауыздықтың иесі.

Осы көне эпостардағы жалмауыз, мыстан кемпір қайдан шыққан? Оқымыстылардың айтуына қарағанда матриархат кезінде билік жүргізген ақылды әйел бейнелерінің өзгерген түрі деп түсінік береді. «Мыстандардың хандарға, әкімдерге «ақыл тауып» беруші, дұшпанның сырын танығыш, құпиясын көргіш болып есептелуі бір кездегі әйел қауымы үстемдігінің, қарт аналардың культке айналуының, олардың дүниеде білмейтін нәрсесінің жоқ деп саналуының жаңғырығы екені табиғи. Сондықтан да бұл мыстан кемпірлерге «даналығы» патриархат (атаеркі) дәуіріне аяқ басарда жақсылыққа кедергі, мейлінше жексұрын күш болып мінезделеді», – деп жазады (Бердібай, 1982: 70).

Жеті басты жалмауызды екінің бірі жеңе алмайды. Өйткені оның әр басын шауып құртпаса, ешкімге дес бермейтін қабағат күш иесі. Мәселен «Еркемайдар» ертегісінде жас батыр Еркемайдар ауырған қарындасына жеті басты жалмауыздың қанын іздеп шығады. «Ол жеті басты жалмауызға барады. Ұйықтап жатқан жалмауыздың қылышпен бір басын алады, алты басымен ақырып түрегеледі. Алты басымен алты күн, алты түн алысады. Ой жерді дөң қылады, дөң жерді ой қылады. Алты күнде, алты түнде алты басын алады. Сол жерде өлтіреді. Қолқа жүрегін кесіп алады», – деп суреттейді (Ертегілер. Т.4., 1989: 85). Бұл ертегіде бір басы шабылған жалмауыз жас

батырмен алты күн, алты түн алысады деп әсірелеп суреттейді. Кейбір ертегілерде жалмауыз – бейшара, әлсіз жан көрінгенімен, ол барлық нәрсенің құпиясын біледі. Қолынан келмейтін нәрсесі жоқ және оны өзіне бағындыра біледі. Сөйтіп жалмауыз кемпір бір-біріне қарама-қарсы екі түрлі кейіпте бейнеленеді.

«Мұңлық-Зарлық» көне эпосында мыстан кемпір алпыс қатынның берген алтынына қызығып, Шаншар патшаның әйелі Ханшайымға қастандық жасайды. Бір ұл, бір қыз тапқан Ханшайымға екі баласының орнына, екі күшік салып, екі баланы көлге лақтырады. Алайда екі баланы (Мұңлық пен Зарлықты) Қазар дариясына тастамақ болып жағаға келгенде мыстан кемпір екіұдай ойға кетеді:

Тастайын деп бұл суға,
Сендерді көзім қимайды.
Тастамайын десем мен,
Алпыс «анаң» болмайды.
Қызығып кеттім ботам-ай,
Алпыс табақ «тіллаға»

деп алтынға қызыққан кемпір шырылдап жылаған балаларды аяуды білмейді. Бірден суға лақтырады. Бірақ Ғайып Ерен, Қырық Шілтен екі баланы суға түсірмей қағып алады.

Ал жалған-жаман хабарды патшаға мыстан өзі жеткізеді:

Аттың басын тарт балам,
Не деп отыр қарт анаң.
Қарт анаңның сөзіне
Құлағыңды сал балам.
Ғайып болсын сырласың,
Кепіл болып қыз берген
Жалғаншы екен Жәудір шал.
Бұл дүниеден оңбасын,
Оңбасын демей не дейін,
Ит баласын тапты ғой,
Ханшайым деген жолдасың.
Шал емес, сұңқар қияқсыз,
Ит баласын тапты ғой,
Ханшайымдай ұятсыз. (Қазақтың көне эпосы, 2008: 163).

Ханшайым мен оның әкесін кінәлап «жалғаншы екен Жәудір шал» десе, «ит баласын тапты ғой, Ханшайымдай ұятсыз» дейді. Зымияндықтан басқаны білмейтін мыстан өтірікті осылай қиыстырады. Мыстан кемпірдің білмейтін нәрсесі жоқ. Ділдаға толмаған көзқалтаның сырын «бір жақсылық көрмеген, тілеуін құдай бермеген» мыстан кемпір келіп топырақ салып толтырады. Жамандық пен зұлымдықты ғана білетін мыстан Шаншар ханды екі баласынан айырып, нағыз қаскөй ретінде көрінеді. Кейбір шығармаларда жалмауыз кемпір деп айтылса, ал кейбір шығармаларда мыстан кемпір деп айтылады. Бұған қарағанда жалмауыз кемпір әртүрлі тарихи даму жолдан

өткенін көрсетеді. «Біз мыстан мен жалмауыз кемпірді екі персонаж ретінде суреттеу керек деген ұғымға келдік. Мыстан адам сипатты, айла-амалы, қулық-сұмдығы мол кейіпкер болса, жалмауыз – құбыжық сипатты, адамды қорек ететін, сиқырлы күш иесі. Біріншісінде пенделік, екіншісінде демондық қасиет басым», – деген ғалым пікірін қолдауға болады (Түркі халықтарының хикаялары, 2014: 89).

Фольклорлық туындыларда жеті басты жалмауыздың төмендегідей түрлері ұшырасады:

- Су астын мекендейтін жетпіс басты жалмауыз (діни дастандарда);
- Адам жейтін жалмауыз;
- Қарғысқа ұшыраған, адамнан құбыжыққа айналған жалмауыз;
- Кенже балаға қиын тапсырма беріп жұмсаушы айлакер жалмауыз (Түркі халықтарының хикаялары, 2014: 410).

4. Зерттеу нәтижесі

Бұған қарағанда жалмауыз кемпір адам кейпінен гөрі құбыжыққа көбірек ұқсас, шығарманың (ертек, эпостың) бас кейіпкеріне жамандық ғана ойлап, қастандық жасайтын, тойымы жоқ, аса жойқын күші бар демонологиялық кейіпкер. Ол адам жейді. Қазақ ертегілеріндегі жалмауыз кемпір зұлым күштің символы ретінде танылып, хаосты бейнелейді. Түркі және Сібір халықтарында бұл кейіпкер әртүрлі атаумен көрінеді: саха (якут) фольклорында – Абыахы, алтайда – Алып кемпір, тываларда – Кан-Демчи. Бұл кейіпкерлердің бәрі қараңғы, өліммен байланысты әлемнің өкілі. Олар жер асты, орман немесе құз сияқты кеңістікте өмір сүреді. Мұндай сипаттар шаманистік көзқараспен байланысты: әлемнің үш бөліктен тұруы (аспан-жер-жерасты) және олардың әрқайсысында өз рухтары болады.

«Алтын сақа», «Ханшентей», «Еркемайдар» ертегілерінде жалмауыз кемпір адам бейнесінде көрінеді. Айталық «Ханшентей» ертегісінде жалмауыз кемпірді жеті күн, жеті түн ұйықтайтын алып дәулер сияқты ерен ұйқының иесі етіп көрсетеді. Ал басқаларында алты, жеті басты құбыжық бейнеде көрінеді. Ал «Еркемайдар» ертегісінде батыр жалмауызды іздеп табады. Ұйықтап жатқанда бір басын алады. Қалған алты басымен атып түрегеледі. Әр басымен бір күн соғысып күніне бір басын кесіп алады. Сөйтіп әрең өлтіреді. Мұндағы жалмауыз кемпірдің күші басқалардан әлдеқайда күшті, оны жеңу оңайға түспейді. Жеті басты айдаһар секілді жалмауыз кемпірдің басты функциясы – ертегідегі қаһарманға тосқауыл қою, сынақ жүргізу. Ол – сиқыршы, кейде жыртқыш бейнесінде беріледі. Қазақ фольклорында ол жас батырға қарсы тұрып, оның батырлық қасиетін айқындайды. Тува және якут ертегілерінде де бұл кейіпкер батырдың сынағы ретінде кездеседі. Айырмашылығы – тываларда ол рух әлемінің қожайыны ретінде көрінеді және көбіне магиялық атрибуттармен әрекет етеді (мысалы, сиқырлы тарақ, сүйек немесе от).

Ал «Орақ батыр» жырында жалмауыз кемпір екі түрлі сипатта көрінеді. Бірі – адам жесе, бірі қарғысқа ұшыраған. Адамнан құбыжыққа айналып кеткен. Бас жағы – адам, бөксе жағы – ит кейпіндегі жалмауыз. Ақкөбік және Қаракөбік атты жалмауыз кемпірлер Оракты өлтіреді. Ал «Алтын сақа» ертегісінде жалмауыз кемпір қолынан

түк келмейтін мүсәпір кейпінде көрінеді. Сақамды алып берші деген баланың сөзіне «тұрсам отыра алмаймын, отырсам тұра алмаймын» деп бейшара адам бола қалады. Өтірік мүләйімсиді. Сақаны іліп алып қашқан баланы қуып жете алмаған соң тістерін суырып алып қару ретінде лақтырады...бала биік ағаштың басына шығып кетеді. Жалмауыз кемпір бір тісін жұлып алып, күрек қылып ағашты қаза бастайды. Нәтижесінде дер кезінде келіп жеткен иттері кемпірді талап өлтіреді.

Жалмауыз кемпір құбылмалы сиқыры бар, қулығына құрық бойламайтын жалмауыз «Керқұла атты Кендебай» ертегісінде сұлу, «Алтын сақа» ертегісінде су бетінде қалқып жүрген өкпе түрінде көрінеді. Енді бірде тісін жұлып алып қаруға айналдырады. Үнемі бас қаһарманға қастық ойлайды, ал кейде қолынан ештеңе келмейтін сорлы, мүсәпір қалпына түсе қалып алдап-арбайды. «Сырт қарағанда ол әлсіз, қаусаған кемпір секілді, ал шын мәнісінде ол табиғаттың небір жасырын сырларын білетін, оларды өзіне бағындырған өте күшті әмірші» (Қасқабасов, 2002: 266).

Кейбір ертегілерде жалмауыз кемпірдің қолынан бәрі келеді. «Ауру, жарымжан адамдарды емдейді. Өліні тірілтеді. Мысалы бірталай ертегілерде жалмауыз кемпір ақсақ, соқыр, қолы жоқ кейіпкерлерді жұтады да, оларды сап-сау қылып құсады («Жетібасты жалмауыз», «Үш ағайын», «Кедейдің үш баласы», «Құланайжарқын», т.б.). кейіпкерлерге ақыл-кеңес беріп отырады («Екі жетім», «Жүсіп мерген», т.б.)» деп жалмауыз кемпірдің бастапқы қызметі ертегілердегі алып қарақұстың қызметімен бірдей болған деген ой айтады. Ғалым «жалмауыз» атауы ерте кезде де жеке мифтік образ емес, қорқынышты, зұлым образдардың жалпылама атауы болған деп шамалауға болады» (Қондыбаев, 1999) деген пікір айтады.

Бұған дейінгі фольклорлық зерттеулерде ғалымдар ерте замандағы мифтік түсінік бойынша бас кейіпкерді жалмауыздың жұтуы – инициацияның символы деп көрсетеді. Өйткені бұл уақытша өлім арқылы жаңарып, өмірге қайта келу деп қарайды. Жалмауыз қанша мықты болғанымен адам жеңеді. Жалмауыз кемпір құбылып түрлі затқа айналып отырады. Бұл мифтік сананың көрінісі. Жалмауыз уақыт өткен сайын мифтік құдіреті азайып адам күшімен жеңетін образға айналған. Кейбір ертегі әу баста миф болуы мүмкін. Кейін келе ертегіге айнала бастаған. Сонымен қорыта айтқанда жалмауыз кемпір құбылушылық қасиеті бар, орасан күш иесі, адам етін жейді, айлалы, сиқырлы болғандықтан оны жеңу қиын. Жалмауыз кемпірдің сырты қандай ұсқынсыз, жексұрын болса, іс-әрекеті де бас кейіпкерге соншалық қарсы бағытталған. Сонымен жалмауыз кемпір демонологиялық қасиетін жоғалтып, біртіндеп зәлім мыстанға айнала бастаған.

Фольклорлық мұраларда (эпос пен ертегі) жиі кездесетін кейіпкерлердің бірі – мыстан кемпір. Жалмауы кемпір мен мыстан кемпірдің бір-бірінен айтарлықтай айырмашылығы бар. Мыстан орасан ғажайып күші жоқ, бірақ амал-айласы көп. «Алпамыс батыр» эпосында оның сырт бейнесінің өзі адам шошырлық. Мәселен: «сол кезде жасы үш жүзге жеткен, көрінгенмен ұрсысқан, қабағы қатпар тырысқан мүйіз, көті киіз бір мыстан кемпір келеді» деп сипаттайды (Батырлар жыры. Т.1.,

1963: 267). Жылқысын алып кеткен Тайшық ханнан кек қайтаруға келе жатқан Алпамыстың алдынан қырық үй тіктіріп, қырық қызбен Алпамысты тосады. Алпамысты көргеннен-ақ бірден өзгереді. Ол қолынан ештеме келмейтін бейшара адамша мүсәпір бола қалады. Оның бұл әрекеті батырды сендіреді. Тілі майда мыстан алдап-сулап, батырдың алдынан шығып ерекше қамқорлық танытқандай болады. Ақыры Алпамысты ақыл-есінен айырып, қол-аяғын байлап-матап ханға алып барады. «Ер Төстік» ертегісінде егеуі қалған жұртқа келген батырға ағаш түбінде отырған жарбиған кемпір бейнесінде көрінеді. Ер Төстікті қуғандағы жүгірісі де оңып тұрған жоқ. Мәселен: «Сен бе едің, Төстік алдаған? Сені ме? Сеніме Төстік, қап бәлем» деп тамағы қырылдап, өкпесі сырылдап шашы жалбырап, көздері жарқылдап, тістері сартылдап қатты сасып, етегін басып» Ер Төстікті қуа жөнеледі. Ал «Ұшар хан» ертегісінде мыстанды «басы мүйіз, бөксесі киіз, қарға тұмсық, қарға аяқ мыстан батырды айламен өлтіреді». Қай шығармада болса да мыстан кейіп-кеспірі де өте сиықсыз бейнеленеді. Барлық қулық-сұмдықты бойына жинақтаған сұмпайы. Мыстан үнемі жамандық қылады. Бас кейіпкерге қастандық жасау үшін әрекет етеді. Сонымен бірге дүниеқорлығы да бар. «алпыс табақ ділдаға» қызығып Мұңлық пен Зарлықты суға лақтырады. Обал-сауап дегенді білмейді. Түрі қандай жиіркенішті болса, ниеті де сондай қара. Мыстанның ерекше тылсым-сиқыры жоқ. Ол өз мақсатына адамдарды алдап-сулап, түрлі айла-амал арқылы жетеді.

Алмапыста:

Тілеуің құрғыр қу мыстан,
Сонда тұрып жылайды.
Көзінің жасын бұлайды
Бір топ біткен шеңгелді,
Құшақтап тұрып жылайды.

Жылап-сықтап, өзінің қулық-сұмдығына басады. Өзінің қырық ұлын Тайшық хан өлтірді деп өтірік айтады. Алдын-ала дайындалған отауға кіргізіп, қолға түсіреді. «Сондықтан фольклорда мыстан кемпір, жалмауыз кемпір үнемі жағымды кейіпкерлерге қарсы тұрып, оларға жамандық істейтін жексұрын бейнеде көрінеді» (Әзібаева, 2014: 17).

5. Қорытынды

Жалмауыз кемпір образы түрік әлемі фольклорында ғана емес, алтай тілі тобына жататын басқа халықтардың да фольклорында кездеседі. Оның белгілі зұлымдығымен қатар, құдайлық жағы да бар. Оның бұрынғы құдайлық аспектісі адам ойының дамуына байланысты өзгеріске ұшыраған. Ондағы образда да қазақ фольклорындағы бейнеден онша алшақ кетпейді. Онда жалмауыз бейнесі таулар мен үңгірлерде өмір сүретін, бірнеше басы бар (жеті басты), пішімі өзгеретін (жалғыз көзді, қарға тұмсықты, құс аяқты, мүсәпір әйел, т.б.), құбыла алатын (өкпеге, сұлу қызға айнала алады), адамдардың қанын соратын, немесе жейтін, жанын басқа жерлерде жасыратын андроген, айлакер тіршілік иесі. Қан сорып, адамның етін жеу – оның ең басты сипаты екені айтылады.

Жалмауызды арнайы зерттеу объектісі ретінде қарастырған Алимжан Инаят «Жалмауыз образының зерттелуіне, жалмауыз сөзінің этимологиясына барлау жасап, жалмауыз және от құдайы, жалмауыз және албасты, жалмауыз және төбекөз, жалмауыз және айдаһар, жалмауыз және дәу, жалмауыз және бақсы» деп аталатын тараушаларға бөліп, жалмауыз образының өзгеру процесіне назар аудартады (Инаят, 2007: 7-8).

Ал мыстан образы кейбір ертегілер мен эпоста жалмауыз бейнесімен балама ретінде айтылғанымен, оның образында жалмауыздай кереметтіктің жоқтығын, тек амал-айла, қулық-сұмдықпен ғана мақсатына жетуге ұмтылатын кейіпкер екеніне көз жеткіземіз. Жалмауызды жеңу тек қылыш, найзаның жүзіне ғана сүйенумен жүзеге асса, мыстан кемпірді сөзбен де жеңуге болатынына көз жеткіземіз.

Жоғарыдағы мәтіндерден жалмауыз бен мыстан атауы қатар айтылғанымен олардың функциясы бір екенін байқаймыз. Яғни ертегілер мен эпикалық шығармаларда бас кейіпкерлерге кедергілер жасап, оларға қастандық ұйымдастыру, шамасы келсе ажал құштыру. Алайда екі кейіпкер де соңында адамдардан жеңіліп ажал құшады.

Қазіргі зерттеулерде ол екеуінің айырмасы ашып көрсетілген. Жалмауыз мифтік кейіпкер болса, ал мыстанда ондай қасиет жоқ, ол тек өзінің айла-шарғы, амал-тәсілдерімен ғана өз мақсат-мүддесін жүзеге асыру үшін ғана қызмет ететін кейіпкер бейнесінде көрінеді. Эпостар мен ертегілерде ол осы мақсатын жүзеге асыру үшін ханға белгілі шарт қояды, ол шартының бірі ханның қызын өз ұлына беруге келісімін алу. Ол шартқа хан көнген жағдайда оған көмектесетінін айтады. Хан мақұл болып келіскенімен мыстан батырды жеңе алмай, мақсатына жете алмай қалатын кейіпкер ретінде көрінеді. Адамдардың ой өрісі мен сана-сезімінің дамуына байланысты әуелгі жалмауыз бейнесінің өзгерген түрі мыстан бейнесі деп топшылауға болады. Қазақ фольклорындағы жалмауыз кемпір мен мыстан кемпір – халықтың мифологиялық танымынан туған бейнелер. Олар арқылы ұлттық дүниетаным, адамгершілік қағидалар, батырлық идеал көрініс табады.

Әдебиеттер:

1. Аймұхамбет Ж., Исабаева А., Құрмамбаева Қ. Қазақ фольклорындағы жеті басты айдаһар // Ұлттық фольклор журналы. – 2022. (34 жыл). – Т.17 (136 шығарылым). – Б.192-204. – DOI: 10.58242/millifolklor.973667.
2. Алимова С. «Эртөштүк» пен «Жоодабершим» дастандарында қолданылған «жалмауыз» мотиві туралы // Түрік дүниесі журналы. – 2015. – № 39. – Б. 7-17.
3. Әуесбаева П., Ахметбекова А., Жұмашай Р. Түркі халықтары фольклорындағы жалмауыздың сипаты // SOCIOINT 2016 Білім, әлеуметтік және гуманитарлық ғылымдар бойынша 3-ші халықаралық конференция материалдары. – 2016. – Б. 836-839.
4. Ақсауыт. Екі томдық. Т.1. – Алматы: Жазушы, 1977. – 365 б.
5. Әзібаева Б. Қазақ эпосының сюжеттері. – Алматы: Servise Press, 2014. – 576 б.
6. Бабалар сөзі: Жүз томдық. Т. 78. Қазақ мифтері. – Астана: Фолиант, 2011. – 448 б.
7. Батырлар жыры. Т.1. – Алматы: Қазақ мемлекеттік көркем әдебиет баспасы, 1963. – 710 б.
8. Бердібай Р. Қазақ эпосы. – Алматы: Ғылым, 1982. – 231 б.

9. Елесбай Н. «Алпамыс батыр» жырындағы кейіпкерлер жүйесінің типологиясы (түркі халықтары негізінде) // «Керуен» ғылыми журнал. – 2024. – №3. – Б. 152-168. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-12>
10. Ертегілер. Т.4. – Алматы: Жазушы, 1989. – 304 б.
11. Инаят А. Жалмауыз. – Измир, 2007. – 281 б.
12. Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Т.3. – Алматы, 2001. – 720 б.
13. Қазақтың көне эпосы. – Алматы: Аруна, 2008. – 240 б.
14. Қазақтың мифтік кейіпкерлері. – Астана, 2016. – 275 б.
15. Қасқабасов С. Жаназық. – Астана: Аударма, 2002. – 584 б.
16. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. – Алматы: Ғылым, 1984. – 272 б.
17. Қондыбаев С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арса, 1999. – 200 б.
18. Сағынадин Г. Түркі халықтары фольклорындағы аңыздық проза. – Алматы: CyberSmith, 2019. – 188 б.
19. Тойшанұлы А. Түркі-монғол мифологиясы. – Алматы: Баспалар үйі, 2010. – 192 б.
20. Түркі халықтарының хикаялары. – Алматы: ИП «Сағатдинова», 2014. – 415 б.

References:

1. Aimukhambet Zh., Issebayeva A., Kurmambayeva K. (2022) Seven Headed Dragon in Kazakh Folklore// Milli Folklor, Year 34, Volume 17, Issue 136, pp. 192–204. DOI: 10.58242/millifolklor.973667 (in Turkic.)
2. Alimova C. (2015) On the Motive of Zhalmauыз in the Epics Er Töstük and Coodarbeşim // Türk Dünyası, Issue 39, pp. 7–17. (in Turkic.)
3. Auesbaeva P., Akhmetbekova A., Zhumashay R. (2016). Character of Zhalmauыз in the Folklore of Turkic Peoples // Proceedings of SOCIOINT 2016 – 3rd International Conference on Education, Social Sciences and Humanities, pp. 836–839. (in Eng.)
4. Akssauyt. (1977) Two-volume edition. Vol. 1. – Алматы: Zhazushy. – 365 p. (in Kaz.)
5. Azibayeva B. (2014) Plots of the Kazakh Epic. – Алматы: Servise Press, 576 p. (in Kaz.)
6. Ancient Kazakh Epic. (2008) – Алматы: Aruna. – 240 p. (in Kaz)
7. Babalar Sozi (2011) (Words of the Ancestors). 100-volume series. Vol. 78: Kazakh Myths. – Astana: Foliant. – 448 p. (in Kaz.)
8. Batyrlar Zhiry (Epics of Heroes) (1963). Vol. 1. – Алматы: Kazakh State Publishing House of Fiction. – 710 p. (in Kaz.)
9. Berdibai R. (1982). Kazakh Epic. – Алматы: Gylym, 231 p. (in Kaz.)
10. Yelesbai N. (2024). Typology of Characters in the Epic “Alpamys Batyr” (based on Turkic peoples) // Keruen Journal, No. 3, pp. 152–168. <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-12> (in Kaz.)
11. Fairy Tales. Vol. 4. – Алматы: Zhazushy, 1989. – 304 p. (in Kaz.)
12. Inayat A. (2007). Zhalmauыз. – Izmir, 281 p. (in Turkic.)
13. Kazakhstan National Encyclopedia. (2001) Vol. 3. – Алматы. – 720 p. (in Kaz.)
14. Legends of the Turkic Peoples. (2014) – Алматы: IP “Sagautdinova”, 415 p. (in Kaz.)
15. Mythological Characters of the Kazakhs. (2016) – Astana. – 275 p. (in Kaz.)
16. Qasqabasov S. (2002). Janazyk. – Astana: Audarma, 584 p. (in Kaz.)
17. Qasqabasov S. (1984). Prose of Kazakh people. – Алматы: Gylym, 272 p. (in Kaz.)
18. Qondybaev S. (1999). Introduction to Kazakh Mythology. – Алматы: Arsa, 200 p.
19. Sagynaddin G. (2019). Legendary Prose in the Folklore of Turkic Peoples. – Алматы: CyberSmith, 188 p. (in Kaz.)
20. Toyshanuly A. (2010). Turkic-Mongol Mythology. – Алматы: Publishing House, 192 p. (in Kaz.)